

Csak olvasótermi használatra!

PC
5367

JÓZSEF KHAZÁR KIRÁLY VÁLASZLEVELÉNEK HITELESSÉGE

IRTA

MANDEL MIKLÓS

1 9 2 9

DUNÁNTÚL EGYETEMI NYOMDÁJA
PÉCSETT

Pécs

JÓZSEF KHAZÁR KIRÁLY VÁLASZLEVELÉNEK HITELESSÉGE

IRTA

MANDEL MIKLÓS

Csak helyben
használatra

3 009301 778011

Mf. 801

1 9 2 9

DUNÁNTÚL EGYETEMI NYOMDÁJA
PÉCSETT

FÜZSŐI KIRÁLY
VALASZÉVÉNYEK
MUTATÉSE

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
Átengedett főlépédány

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR
Növedéknapló
1948. év. 11820. sz.

I.

A khazár-levelek viszonya a magyar honfoglalás emlékeihez. — Azoknak legrégebbi megemlítői és ismerői. —
A levelek felfedezői. — A legújabb emlékek.

A magyar tudósok közül Kohn Sámuel volt a legelső, aki a magyar őstörténet kutatóinak figyelmét többek közt a héber nyelven írt khazár levelekre is felhívta. Az 1881-ben megjelent Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez című munkájában közzéadta e levelek magyar fordítását azzal a megjegyzéssel, hogy „hitelességük becsük s hasznavehetőségük felett ítéljenek a szakértők.” És ámbár ezek a levelek fontos emlékei és értékei a magyar őstörténetnek is, historikusaink nemcsak, hogy mostohán bántak velük, hanem egyszerűen észre sem vették azokat.

Tagadhatatlan tény az, hogy ezeknek a leveleknek, akár eredetiek, vagy akár csak később komponáltattak meg régi megbízható hagyományok alapján, közülük van a magyar honfoglalás emlékeihez is, azon viszony alapján, amely a khazárok és a magyarok között fennállott abban az időben, amidőn a két nép egymás szomszédságában lakott, sőt azután is, amikor a magyarok új haza keresésére elindultak. A két egymás szomszédságában lakó nép nehéz harcokat vívott egymással a hegemoniáért és az első időkben a khazárok a magyaroktól való félelem miatt és azok becsapásainak megakadályozására körülbástyázták magukat,¹ idők folyamán azonban a mind jobban és jobban elhatalmasodó khazár nép a magyarokat leverte, megfélemezte és alattvalójává tette, amely időponttól kezdődőleg a magyarok a khazároknak minden vállalkozásában résztvettek, vagyis más szóval közös sors fűzte őket össze.

¹ Ibn Ruszteh. M. H. K. 169 l.

A két nép szoros viszonya magyarázza meg azt az ismert körülményt is, hogy a khazároknak kabar nevű törzse egy szerencsétlenül végződött vesztes polgárháború után a magyarokhoz menekült, azokkal összeolvadt és velük együtt vonult Árpád vezetése alatt az újjonnan választandó haza felé, amiből azután természetszerűleg az következik, hogy a két nép története szoros kapcsolatban állott egymással.²

Másrészről a khazárok meghitt barátságot tartottak fenn a bizanci udvarral, amely barátság a khazár és a bizanci nép között mind jobban és jobban elmélyült, amiről számos történeti adat tanuskodik.

Hatszázhuszonkettőben megsegítették Heraklius császárt, akinek Ziebiel khazár khagán a második Chosrow elleni háborújában negyvenezer főből álló segédcsapatot adott,³ a khazároknál talál menedéket második Justinianus bizanci tirannus is, aki otttartózkodása alatt feleségül veszi a khazár király leányát, aki később a kereszténységben Teodora nevet kapja⁴ és 724-ben ismét a két uralkodóház összeházasodásáról hallunk, amennyiben harmadik Leó, fia ötödik Konstantinus számára khazár hercegnőt vesz feleségül.

Mivel azonban a magyarok is érintkezésben állottak úgy a khazárokkal, mint a bizanci udvarral, feltehető, hogy a két nép ezen kapcsolat hatása folytán is közelebb juthatott egymáshoz, úgy, hogy a szóbanforgó khazár levelek, ha közvetlenül nem is, de közvetve teljes bizonyossággal fontos dokumentumai a magyar őstörténetnek is.

Kohn Sámuel óta sok idő telt el, de azóta ezekkel a levelekkel komolyan foglalkozni eszébe senkinek nem jutott. Sőt, amidőn 1892-ben a Magyar Tudományos Akadémia a magyar honfoglalás ezeréves fordulója ünnepélyes megülnésére egy emlékkönyv kiadását határozta el, azt a tervet hozván, hogy a „Millenium alkalmával kiadandó mű hivatva lesz mindazon emlékeket, írott forrásokat és leleteket a tudomány mai színvonalán álló kiadásban fölölelni, magyarázni és minden oldal-

² De administr. imp. M. H. K. 124 l.

³ Theophanes, Migne P. G. CVIII, col 655/6. V. ö. Harkavy, Russ. Rev. 10, 318 l.

⁴ Nikephoros, Breviarium Hist., Migne P. G. C. col 940.

ról megvilágítani, melyek a honfoglalás történetének, a benne szereplő népek belviszonyainak és műveltségi állapotának megismerésére tudományos alapul szolgálhatnak,⁵ akkor a mű kivételénél ezeket a leveleket egyszerűen kifelejtették. Kifelejtették, mert ha a honfoglalás keleti kútfői közé azokat a tizedik és tizenegyedik századbéli arab írókat soroljuk, akik a „magyarokról velük rokon, vagy velük összeköttetésben lévő népekről, lakóhelyeikről írtak akár közvetve, akár közvetlenül”,⁶ akkor teljes joggal helyet kellett volna kapniok abban ezeknek a leveleknek is, amelyek legkésőbb a tizenegyedik század vége felé íródhattak.

Az 1910-ben megjelent Keleti tanulmányokban Büchler Sándor felveszi a folytatóra oly soká váró fonalat és bevezető, vagy talán megkezdett, de tovább nem folytatott tanulmányában felveti a levelek autenciájának kérdését, anélkül, hogy arra bármiféle választ is adna. Régebbi felfogása szerint a szóbanforgó levelek hitelességét tagadja.

Erről a kérdésről azóta dolgozat vagy tanulmány nem jelent meg, pedig a probléma úgy magyar őstörténeti, mint általános tudományos szempontból a fáradságot megérdemelte volna.

Mi most a jelen dolgozatunkban folytatni akarjuk a Kohn Sámuel által felvetett problémát és megkísérelünk végére járni annak. Feleletet szándékozunk adni arra az igen sokat vitatott, de valójában még máig is nyitva álló kérdésre, hogy valódiak-e ezek a levelek, avagy nem. Hol és mikor keletkezhettek, ki volt írójuk, vagy szerzőjük és milyen körülmények okozhatták azoknak létrejöttét. Kutatásainkban felhasználjuk a zsidó, arab és latin autorok idevágó értesítéseit, amelyeket teljes egészükben sajnos nem közölhetünk, úgyszintén az ásatások folytán napfényre került genizatóredékeket⁷ is, amelyeket minthogy azokat magyarul még senki sem ismertette, teljes egészükben adunk, nemcsak azért, hogy megállapításainkat ellenőrizni lehessen,

⁵ M. H. K. III 1.

⁶ M. H. K. 139 1.

⁷ A geniza szóval a héberben azt a helyet jelölik, ahová a használatra már nem alkalmas szent könyveket és héber nyelven írt iratokat összegyűjtik, hogy azokat a profanizálástól megmentsék.

hanem azért is, hogy e probléma iránt érdeklődőket azokkal megismertessük.

A Chaszda⁸ és József khazár király közti levélváltásról hosszú ideig a tudós világ csak nagyon keveset tudott. A József-féle válaszevél első és 1504-ig egyetlen megemlítője Abraham Ibn Daud volt,⁹ aki a szefer hakkabala című munkájában azt írja, hogy József khazár király levelet küldött Chaszda¹⁰ ben Jicchak ben Saprutnak és tudatta vele, hogy ő és egész népe a rabbinikus zsidóságot vallja.¹⁰

Ha a József-féle válaszevél elküldési idejét 953-ra tesszük, akkor Ibn Daudnak a fenti értesítése kétszáz esztendővel a levélváltás utáni időből származik, ami bizony elég nagy időköz a két esemény időpontját véve tekintetbe.

Utána a levelekről szóló tudósítás hosszú ideig megszakad és csak a Spanyolországból Tunisba menekülő Zakut Abraham említi meg azt az 1504-ben befejezett Juchaszin című művében, ahol Ibn Daud fenti tudósítását a következőképpen idézi: József khazár király 750-ben levelet küldött Chaszda¹¹ ben Jicchak ben Saprutnak és tudatta vele, hogy ő és egész népe a rabbinikus zsidóságot vallja.¹¹

A 750-es dátum a polgári időszámítás 990. évének felel meg, ami egy kissé feltűnő, mivel Chaszda¹² személye abban az időben számításba már nem jöhetett, hiszen tudjuk, hogy kb. 915 és 970 között élt, nem is szólva az akkor már javarészt elpusztult khazár birodalomról.

Hogy a két autor közül a korábbi, Ibn Daud, ismerte-e a levelek tartalmát, az nem lehetetlen annak ellenére sem, hogy arról tudósításában sehol be nem számol. Ha Jehuda Halevi, Ibn Daud kortársa, aki az 1140-ben megjelent kuzari című könyvét a khazárok zsidó hitre való áttérésének szenteli, ismerte azokat, mert igen sok hasonlóságot és megegyezést mutat műve első és második könyve előtt lévő történeti összefoglalás a levelek tartalmával, akkor Ibn Daud is olvashatta őket.

Ibn Daud és Zakut Ábrahám a levélváltás tényének pusztá

⁸ Graetz V 359 l.

⁹ Frankl—Graetz: Monatschrift 22. és 23. évfolyama.

¹⁰ Baseli kiadás 72a l.

¹¹ Ed. Filipowski. London, 1875. 214 !

megemlítésén kívül azokról semmit sem közölnek, úgy, hogy a levelek tartalmáról igen sok ideig semmit sem tudtak, míg végre Izsák ben Abraham ben Jehuda Akris Egyiptomban felfedezi Chaszdej levelét a József-féle válaszlevéllel együtt, amelyeket a kol mebasser című könyvecskében Konstantinápolyban 1577-ben kiad.

A levelet azután a tudósok szigorú kritika tárgyává tették és nem is annyira a tartalma, mint inkább a messianikus kitételei alapján egyszerű hamisítványnak minősítették, amely vélemény kialakulásához hozzájárulhatott az a körülmény is, hogy Akris a szóban forgó leveleket az elveszett tíz törzsre vonatkozó meseszerű legéndák közt adta ki, úgy, hogy a levél maga is meseszerű jelleget kapott környezetébe.

Buxtorf az első keresztény tudós, aki a levelet ismeri és aki legelőször ismerteti azt a keresztény világgal, ezt a szöveget használja és adja ki héberül latin fordításával együtt az 1660-ban megjelent kuzarijában.

Utána azután a levélváltás a kuzari azóta minden megjelent edíciójában helyet foglal.

1870-ben Firkovits Ábrahám egy új és jelenleg a pétervári cs. könyvtárban levő kéziratot talál, amelyet Harkavy ismertett a Russische Revue 1875. évfolyama első kötetének 79—90-ig terjedő lapjain német fordításával együtt,¹² majd három esztendővel később 1878-ban magát az eredeti hébernyelvű szöveget is kiadja a meassef niddachimban.¹³

Ez a második kézirat jelentőség tekintetében semmi esetre sem mérkőzhetik a már azelőtt is ismert Akris-féle edícióval, mert hiszen az ismertette meg legelőször a historikusokat a khazar levelezéssel és annak problémájával.

A Firkovits-féle kéziratban több olyan adatot találunk, amelyeket hiába keresünk az Akris-félében, amely körülmény vagy arra mutat, hogy a levél másolói kulturtörténeti, földrajzi, történelmi és egyéb művészetüket ezen a levélen gyakorolták, vagy pedig azt látszik megerősíteni, hogy volt egy régi válaszlevél, amelynek tartalmát a hozzáértők később variálták, javították és kiegészítették.

¹³ Melléklet a Ha'meliz-hez.

¹² Russ. Rev. 1875, Bd. VI, 69.

Természetesen az a bizalmatlankodás, amellyel a tudósvilág az Akris-féle felfedezést fogadta, mindinkább erősödött Harkavynak az elsőtől sok tekintetben elütő kéziratkiadásával, amely csakuégyan a tudósok kétkedését látszott igazolni. Így azután a khazár levelekre vonatkozólag a legkülönbözőbb nézetek alakultak ki, hogy az, az arab autoroknak a khazárokról szóló értesítései alapján késői korban megkonstruált levél, hogy az csak Jehuda Halevi kuzarijának hatása folytán, tehát 1140 után létrejött és a multba visszavetített kompozíció, vagy hogy az egész válaszlevél minden alapot nélkülvöz közönséges hamisítvány.

Ezt a két egymással nagyobbrészt megegyező, de egymástól sok tekintetben eltérő levelet, amelyeket kiadásuk óta különböző nyelvekre többször lefordítottak és magyaráztak, ismerték 1912-ig, amikor Schechter, a genizák híres kutatója és imerője, a J. Q. R. harmadik kötetében az előbbiektől teljesen elütő és tartalom tekintetében is teljesen önálló genizatöredéket ad ki, amely elejének és befejezésének hiánya ellenére is igen értékes adatokat közöl a khazár történetéről.

Ez a khazár levelek problémájának megoldását nagyban elősegítő genizatöredék tartalma alapján válaszlevélnek látszik egy tudakozó levélre, valószínűleg Chaszday levelére, amennyiben a levél szerzője többek közt a következőket írja: Ime én tudatom urammal, hogy országunk neve, amint azt könyveinkben találtuk Arkanusz, a rajta átfolyó folyót Itilnek hívják, jobbra fekszik az országotok felől húzódó tengertől, amelyen át követeid Konstantinápolyba jutottak.

Ezek a sorok minden vitán felül csakis a Chaszday-féle levél ismeretével íródhattak, mert honnan is tudná máshonnan a levél szerzője, hogy Chaszday követei Konstantinápolyban jártak, ha nem Chaszday leveléből?

Fő jellegzetessége ennek a genizatöredéknek, hogy valószínűbb formában adja elő a khazár történetnek egy pár olyan eseményét, amelyekről az eddigi kéziratok is beszámolnak, de amelyeknek több adatával ez a genizatöredék ellentmondásban áll. Tartalmaz azután csonka tartalma ellenére olyan értesítéseket is, amelyeket sem az Akris-féle, sem a már kibővített Firkovits-féle kéziratban nem találunk, mint pl. a harcoknak le-

írását. Ez a tudósítás, amely a genizatóredék jó részét teszi ki, a khazár birodalom külső harcait adja, amelyekről a Chaszda-j-féle levél tüzetes érdeklődése ellenére az eddig ismert válaszlevelek mélységesen hallgatnak.

A genizatóredék keletkezési idejét annak szerzője a khazár korba helyezi azzal a szavaival, hogy: József királyom idejében is segítségére volt Alan király a khazár birodalomnak, amely szavak világosan mutatják, hogy bárki is legyen a levélnek írója, vagy bármikor is keletkezett az, mindenképpen azt a látszatot akarták kelteni, hogy tulajdonképpen válasz az Chaszda-j levélre.

1924-ben Szimcha Aszaf jeruzsálemi tudós új emlékekkel gazdagította az eddig ismert khazár levelezést és jelentős lépéssel vitte előre azoknak megoldását azzal, hogy nyilvánosságra hozta a R. Jehuda Al-Barseloni által 1100 körül szerkesztett Szefer haittim eddig kiadatlan részét a Jeschurun című folyóiratban,¹⁴ amelyben Al-Barseloni vallásos kérdések fejtegetése közben a khazár levelezésre is kitér. Ez a legújabb értesítés nemcsak felemlíti Chaszda-j és József khazár király levélváltását, hanem bő és kimerítő tartalmát adja a József-féle levélnek, azonkívül hivatkozik egy konstantinápolyi zsidónak a bizanci császárok és a khazár birodalom két utolsó uralkodója közt lefolyt harcokat tartalmazó értesítésére. Al-Barseloni által való egynémely pontban eltérő összefoglalása a József-féle levélnek tartalmán kívül azért is figyelemreméltó, mert hozzáfűzött megjegyzéseiben kétségbe vonja a József-féle levél hitelenségét az előbb említett konstantinápolyi levél alapján anélkül, hogy a levéllel szemben való bizalmatlankodásának okát világosan megjelölné.

¹⁴ Jeschurum, XI. Jahrg. Heft 9/10. S. 113—117. Berlin, 1924.

II.

Chaszdaj Ibn Saprut tudakozódó és József khazár király válaszlevele. — A Schechter-féle genizatöredék.

A nemzeti önállóságát vesztett és a világ minden tája felé szétszóródott zsidóságból nem vezett ki a fogságba hurcolt és a semmiségbe belevesztett tíz törzs idegen földön való továbbélésének állandóan élénken tartott hívése, hanem erősebben és tudatosabban kezdett kibontakozni az. Azt a meggyőződést, hogy messze idegen ismeretlen vidékeken tovább él a zsidóságnak már korán elpusztult tíz törzse, táplálta és állandóan élesztette a szentírás azon ígérete, hogy: Nem szünik meg a kormánypálca Judában és nem vész ki az uralomnak jogara belőle. Elindult ez a hiedelem halkán és csendesen inkább gyenge visszhangjaként az élniakarásnak, mint szilárd meggyőződéseként, akár az egyénnek, vagy akár az összességnek és idők multán erősödött, izmosodott és a zsidó lélek egyik érdekes tulajdonságává lett, amely tulajdonság hol erősödött, hol pedig gyengült a korok szellemének megfelelőleg. És épen ezért a zsidóság szellemi vezérei is kedvvel foglalkoztak az idegen földön letelepített tíz törzs fennmaradásának lehetőségével és érdeklődésüket ez irányban is kiterjesztették. Természetesen a megtudott értesítések részleteikben nem felelnek meg a valóságnak, kiszíneződtek, átalakultak, átformálódtak és gyakran önmaguknak is ellentmondtak, amíg elérkeztek hozzájuk és így az exact történettudomány számára hasznavehetetlenekké váltak, de a bennük levő történeti mag, amely köré a szegényebb vagy a gazdagabb kiszínezésű legendák egész sora csatlakozott, a tényeknek megfelelt és az igazságot teljes mértékben takarta.

Midőn azután Chaszdaj Ibn Saprut, kordovai államférfiú, harmadik Abdur-Rachman udvari orvosa és minisztere, a különböző országokból ura birodalmába érkező követségektől az or-

szágukban lakó zsidók helyzetéről érdeklődött és tudakozódott, hogy: Nem hallották-e. hírét annak a maradék szabadságnak, amely szolgaságban sinylődik és nyugtot nem talál és, amidőn Choroszan kereskedő követei arról értesítették, hogy: Igen is van birodalmuk azoknak a zsidóknak, akiket khazároknak neveznek, de amely tudósítást a konstantinápolyi követek előbbivel megegyező értesítéséig el nem hitt, akkor Chaszda j ezeket a khazárokat az ősi elveszett tíz törzs megmaradottjainak tartotta.

Érdeklődéseinek és fáradozásainak eredménye, amelyet a zsidó vallás kétségbevont kiválasztottságának védelmére szándékozott felhasználni, nagy örömmel töltötte el és a kapott hírek után mindenáron érintkezési kapcsolatot keres a khazár birodalommal.

Levelét ír a khazároknak József nevű uralkodójához és levelének vivőjét, Jicchak bár Nátánt mindennel ellátva urának, Abdur Rachmannak követeivel a bizanci udvarhoz küldi azzal a kéréssel, hogy küldöttének a Fekete tengeren khazár földre való eljutását a lehetőségekhez képest mindenben támogassák.

A követet szívesen fogadták és barátságosan bántak vele, de félévi ott tartózkodás után az út nehézségére való hivatkozással minden előbbresegítés nélkül Chaszda jhoz visszaküldték.

Levelé vivőjének visszaérkezése után Jeruzsálem Niszbisz és Bardeán keresztül akarta levelét a khazár királyhoz eljuttatni, de az időközben hozzáérkezett giblim¹⁵ ország követéségében lévő két zsidó férfi, Már Soul és Már József, akik egyet-mást a khazárokról és a náluk megfordult Már Amramról is elmeséltek, vállalkoztak arra, hogy a levelet Magyar-, Orosz- és Bolgárországon keresztül rendeltetési helyére eljuttatják.

A horvát követségnek Kordovába való érkezését Ibn Adhari a hígra 334. évére, vagyis 953-ra teszi,¹⁶ Chaszda j tehát ebben az évben indította útnak levelét, amely a válaszlevél tanúsága

¹⁵ A horvát követség. Arabban gabal = hegy, gibli = hegyi, hegyi lakó. Ugyanezt jelenti a charwat, chrowat = horvát szó is. V. ö. Engel. Geschichte der Nebenlaender des ung. Reiches II. 542. Cassel, Magy. A!-berth. 188. I.

¹⁶ Dozy T. II. p. 229.

alapján tényleg el is jutott a Nemic országból¹⁷ való Jákob ben Eliezer által a khazárok József nevű királyához.

Chaszdajnak a József khazár királyhoz intézett levele 37 sorból álló dicsőítő költeménnyel kezdődik, amelyet a hagyomány szerint Menachém ben Szaruk spanyol költő és nyelvész szerkesztett. A költemény achrosztichonokban a szerzőjének és Chaszdaj ben Jicchak ben Ezra nevét adja.

A levél eleje visszatekintést ad az ősi zsidóság történetéről, amelyet Isten hűtlenkedése miatt azzal büntetett meg, hogy szétszórta őket az egész föld színén. A héber nyelven Szeforádnak,¹⁸ arabul pedig Alandalusznak nevezett országba is eljutottak, ahol Isten kegyelme folytán helyzetük jó, éltük meglehetősen. Az ország fővárosa Kordova, amelynek szélességben és hosszúságban való kiterjedését is megadja, majd bonyolult csillagászati számítás után Kordova, Konstantinápoly és Khazárország egymástól és az Egyenlítőtől való távolságát állapítja meg arra az eredményre jutván, hogy Kordova és Konstantinápolyi út egyenlő a Kordova és a Khazárország közti távolsággal.

Az ország uralkodója Abdur Rachman, kinek birodalma gazdag ezüstben, aranyban, drágaságokban, folyókban, kertekben, egyszóval mindenben; a királynak pedig hatalma akkora, hogy az Askenaz,¹⁹ Giblím,²⁰ azaz Al-Szaklab és Konstantinápoly uralkodói is megtisztelik ajándékaikkal.

Ő, Chaszdaj, ennek a hatalmas birodalomnak minisztere, uralkodója udvarán megforduló követségektől megtudta, hogy van egy zsidó khazár birodalom, melynek József nevű uralkodója van és ha igaz a hír: Akkor megvetném dicsőségemet, ott hagynám nagyságomat, családommal együtt és vándorolnék hegyen, völgyön keresztül, míg el nem érném uram királyom országát, hogy megláthassam nagyságát, hatalmának fényét, alattvalóinak lakhelyét, szolgálóinak helyzetét, izrael menekültjeinek nyugalomát, hangzanak szavai.

Kéréssel fordul ehhez a hatalmas uralkodóhoz: Tudassa

¹⁷ Németország neve az arab nyelvben. V. ö. Schaffrik I. 443, Schlözer: Russ. Annalen II. 61.

¹⁸ Spanyolország.

¹⁹ Németország.

²⁰ Horvátország.

vele az egész khazár nép történetét, hogy miként telepedtek le a zsidók azon a helyen és mi igaz abból az ősoktól kapott hagyományból, hogy az ősi zsidók az üldöztetések folytán barlangokba rejtették el szent könyveiket, amiért azután ott is tartották meg szokásos istentiszteleteiket, és ámbár az utódok nem ismerték e szokás eredetét, mégis kitartottak őseik hagyománya, a barlangban való imádkozás mellett; milyen törzsből való a király, örökli-e a fiú apjának trónját, amint az az ősi országban szokás volt.

Chaszdajnak eme kérdései természetesen csak úgy érthetők meg, ha a khazárokat zsidó leszármazottaknak tartjuk, amiről amint látjuk, Chaszdaj szilárdan meg is volt győződve.

Ezt a véleményét megerősíthette, vagy lehet, hogy belőle kiváltotta a kilencedik században született és abban élő Eldad Hadani²¹ azon értesítése, hogy: Simon és Menasse féltörzse a khazárok birodalmában lakik, se szeri, se számuk és huszonöt királyságtól adót szednek, sőt az arabok egyrésze is adóval hódol nekik.²²

Ámbár Eldad Hadani személye iránt igen sok kétség merült fel és nemcsak a modern történettudomány vonta kétségbe különös értesítéseit és fantasztikus hiteit, hanem saját kortársai sem hittek azokban, ezen fenti tudósítását mégis hitelesnek kell elfogadnunk, mert megerősítik azt a Schechter-féle genizatóredék azon szavai: Mondják országunkban, hogy őseink Simon törzséből származnak.

A levél azután felvilágosítást kér a khazár birodalom kül- és belügyeiről, szomszédjairól, majd messianikus gondolatokat tartalmazó sorokkal zárul.

Erre a tudakozó levélre felelet az úgynevezett József-féle válaszevél, amely bevezetésében testálja Chaszdaj levelének megérkeztét és annak kérdéseire kíván kimerítő feleletet adni.

A válaszevél szerint a khazárok Togarma-tól Jefeth unokájától származnak, amit ősrégi hiteles lajstromok tanúsítanak. Isten segítségére volt a khazároknak, akik ellenségeiket legyőzték, azoknak országát elfoglalták és az ősi hagyományaik szerint éltek Bulan nevű vezérükig.

²¹ Graetz V. 288 l.

²² Ábrahám Epstein, Eldad Hadani 52 l.

Ezt a vezért egy többszörösen visszatérő álomban megjelenő angyal a zsidó vallás felvételére szólítja fel. A király azonban hivatkozván arra, hogy ennek kiviteléhez a „nagy vezér” beleegyezésére is szükség van, kéri az angyalt, hogy azelőtt is jelenjék meg hasonló felszólítással, aminek megtörténte után reggel a két uralkodó egymásnak hasonló látomását elbeszéli, a népet összegyűjti, annak a történeteket elmondván, a zsidó vallásra térnek.

Ezek után az angyal Rudlan²³ és Ardebil²⁴ megtámadására szólítja fel a királyt és miután Bulán nagy kincsek találása után győztesen hazatér, Ohel Moed-ot²⁵ frigyládát, oltárokat és egyéb szent eszközöket készít Isten dicsőségére.

A nagy győzelem után mindenfelé elterjedt a khazárok hire és a bizanci császár meg az arab khalifátus követséget küldött hozzájuk, hogy a keresztény, illetve a mohamedán hitre térítsék őket.

A király legelőször vallási vitát rendez, de mivel semmilyen eredményre se jutottak, külön hallgatja ki a vallásokért vitázókat.

Feladja a kérdést a bizanci tudósnak: Melyik a jobbik, a zsidó, avagy a mohamedán vallás? Nincs az egész világon Izrael hitéhez fogható vallás, hangzik a felelet; Isten szent népül választotta őket és csodákat művelt velük, kivette őket az egyiptomi fogságból, széthasította előttük a tengert, őrizte, fenntartotta őket a pusztában és lángok közt adta nekik az Ő szent thóráját.

Másnap ugyanezt kérdezi a muszlim tudóstól: Melyik hit a jobbik: a keresztény avagy a zsidó? A muszlim előnyt ad a zsidó vallásnak a keresztény hittől szemben.

A király erre ismét összehivatja a három tudóst és a nyilvánosság előtt is elmondhatja velük előbbi nyilatkozataikat, azután pedig, mint a legjobb vallásra, a zsidó hitre tér.

Bulán utódja annak egyik unokája Obadja volt, aki meg-

²³ Más olvasat szerint Durlan vagy Dariela. Arméniai helynév. V. ö. Brosset, Hist. de la Geórg. St. Petersb. 1849. I. 154. és 257. l.

²⁴ Istachri. ed Mordtmann p. 86. ed Aulseley p. 156. Idrisi ed Joubert II. 170, D'ohsson, peuples de Cauc. p. 59.

²⁵ Gyülekezés sátrá-t, azaz templomot.

reformálta a királyságot, megerősítette a zsidó vallást és sok zsidó tudóst hozatott, akik a misnaht s a talmudot magyarázták és tanítgatták. Chizkija-Ménasse-Chanuka-Jicchak-Zebulon-Ménasse-Niszi-Menachem-Binjamin és Áron a következő királyok, én pedig József, Áronnak fia vagyok, idegen nem ül a mi trónunkon, hanem a fiú követi atyját, olvassuk a válaszlevél értesítésében.

Ezután az ország határainak leírása következik, kiterjedésével és hűbérés tartományainak felsorolásával. Az országban három főváros van, amelynek lakossága: zsidó, mohamedán, keresztény, de pogányok is laknak ott. Egész télen városokban tartózkodnak, tavasszal pedig ki-ki kivonul földjére, mezejére, ahol dús szőlőhegyek, kertek, gyümölcsfaültetvények és termékeny földek nagy bőségben vannak.

A levél hasonlóan Chaszda-jéhoz, messianikus hittel és barátságos szavakkal végződik.

A harmadik khazár emlék a Schechter-féle genizatóredék, amelyet hiányos volta miatt teljes bizonyossággal sehova se tudunk helyezni, de valószínű az, hogy Chaszda-j tudakozó levelére szóló felelet maradványa, annyival is inkább, mivel a khazár történet állapotáról számol be válaszlevél formájában.

A levél Arménia szóval kezdődik. Hogy mi állhatott előtte, arról csak homokra épített hipotéziseket állíthatnánk fel, de annyi azonban mégis bizonyosnak látszik, hogy a közvetlenül előtte álló sorok vagy a jeruzsálemi szentély elpusztulásával szétszóródott, vagy a különböző országokból elűzött zsidók sorsáról szólottak, akik az őket elnyomó bálványimádó népek elől Khazárországba menekültek.

Az új jövevények, akiket örömmel fogadtak be az új ország vezetői és lakói, idő múltán összekeveredtek az akkor még pogány khazárokkal, eltanulták szokásaikat, elfelejtették zsidó voltukat és egy néppé lettek, de a cirkumcizióhoz ragaszkodtak és egy kis részük megülte a szombatot is.

Királyságot a khazárok még nem ismervén, a legvitézebb férfit választják időnként hadvezérré, amíg egyszer egy zsidó származású khazár szerzi meg magának hősiességével és bátorságával ezt a méltóságot, akit Szerach nevű felesége és apósa rávesznek a zsidó vallásra való visszatérésre.

Midőn Makedónia²⁶ és arab királyai ezt meghallották, a zsidó vallást becsmérő követtséget küldtek a khazárokhoz, hogy szándékuktól eltérítve a keresztény, illetve a mohamedán hitre térítsék őket.

A vezér vitát rendez a zsidó, keresztény és mohamedán tudósok közt, amelyben a zsidó bölcsek a zsidó történetnek a világteremtéstől az ígéretföldjének elfoglalásáig terjedő szakaszával érvelnek.

Magá a vita a zsidó tudósoknak nem teljes győzelmével végződik, de Tizal²⁷ völgyének egyik barlangjában levő szent könyvek igazolják és meg is erősítik a zsidó bölcsek állításait, amire azután visszatérnek a khazárok a zsidó hitre igaz megteréssel.

A zsidó vallás újrafelvétele után az eddigi vezért királlyá választják, aki a régi nevét letévén, a Szabriel nevet veszi fel.²⁸

Bírói tisztséget is kreálnak, amely a levél alapján a kagáni méltóságnak felel meg.

A khazár nép békességben él a szomszédos törzsekkel egész Binjámín idejéig, amidőn Makedon királya a Khazárország körül lakó népeket az egy Alan kivételével a khazárok ellen úszítja, de az így keletkezett harcból a khazárok kerülnek ki győztesen Alan szövetségeseikkel együtt.

Aron király idejében már Alant is sikerül elcsábítania Javan királyának,²⁹ ami ellen a khazár király Turkia felbérelésével védekezik. Alan királya élve a khazárok fogságába kerül, de a khazár király nagylelkűen bánik fejedelmi foglyával; szabadságát visszaadja és József nevű fia számára annak leányát feleségül veszi, amely időponttól kezdve a két nép barátságban és egyetértésben élt egymással. József király idejében Romanus³⁰ király, Helgu orosz vezért bérel fel Khazárország ellen és az új harcban Alan királya a khazárokat segíti és velük együtt harcol fogadásához híven az új ellenség ellen.

A khazár vezér viszonzásként betör a bizanci birodalomba,

²⁶ A bizanci császárság.

²⁷ Ismeretlen.

²⁸ Isten az én reménységem.

²⁹ Bizanci császárság.

³⁰ Romanus Lakapenus bizanci császár, ki 921—944-ig uralkodott.

egy pár várost elfoglal és Chersonest is megtámadja, majd Helgu ellen vonul, akit arra kényszerít, hogy felbujtója ellen harcoljon. Helgu négy hónapig ostromolja Konstantinápolyt, hadseregének javát elveszti, mire Perzsiába menekül, ahol el is pusztul seregének roncsaival együtt.

A levél azután Khazárország nevét, kiterjedését, fekvését és fővárosának leírását adja, majd az ellenséges törzsek felsorolása közben megszakad.

177. 801

III.

József khazár király levelének autenciája.

Most már az a kérdés, hogy a József királynak tulajdonított levél autentikus-e? Tényleg a khazár korban és pedig József idejében íródott-e az hivatalos válaszul Chaszdaj levelére, vagy pedig csak a későbbi időkben költötték azt feleletül Chaszdaj leveléhez.

Annyi bizonyos, hogy a József királyhoz intézett tudakozó levél tényleg Chaszdajtól származik, mert egyetlen adatot sem találunk abban, amely bizalmatlankodásunkat felkeltené és hiába is kutatunk olyan kitétel után, melynek alapján a levél valódiságát kétségbe vonhatnók és azt a pseudó epigrafiák közé sorolhatnók.

A levél végén levő messianikus célzás természetesen nem jöhet számításba a levél valódiságának vizsgálatánál, mert hiszen az állandóan élő ideál a zsidóságban és a tizenhatodik század csupán ezen gondolatok fokozottabb kikristályosodásának ideje volt, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy a megelőző korok is melengették ezen eszmét, ha gyengébb mértékben is. Erről tanuskodnak a zsidó próféták és azt énekelték meg a későbbi zsidó költők is, hogy csak klasszikus példáját ejtsük az 1020 és 1070 körül élt Ibn Gabirol is. Ha tehát a levélküldés megtörtént tény, akkor kérdés: Természetes következmény-e arra a felvilágosító felelet a Khazár birodalom vezetői részéről, vagy pedig éppen az adta az alapot arra, hogy a későbbi időben válaszlevelet költsenek hozzája.

A zsidó irodalomban a khazár nép annak már önmagában is kiemelkedő zsidó hitre való áttérése, a zsidóságnak és a zsidó khazár birodalom közt fennállhatott bármiféle reláció, vagy csak távoli érintkezések keresésének lehetősége meglepően kevés visszhangot váltott ki.

Mennyire meglepő az, hogy Chaszdaj és József közti levélváltást oly kevesen és annak úgyszólván semmi fontosságot nem tulajdonítva említik, pedig ha a levélváltás megtörtént volna vagy csak tartalmának hitelessége beigazolódna, értékes irodalomtörténeti emléket és megbízható történeti adatokat nyernénk a khazár történetre vonatkozólag.

A khazárokról szóló első és komoly értesítések a zsidó irodalomban R. Jehuda Al-Barseloni, R. Jehuda Halevi és Abraham Ibn Daud-tól származnak, akik közül időbeni sorrendben a legelső és jelen problémánkra is elsőrendű fontosságú Al-Barseloni értesítése.

Amint már említettük, autorunk kétségbe vonja a József-féle válaszlevél hitelességét és kétkedését azzal az igen érdekes ténnyel okolja meg, hogy egypár közkézen forgó, József királynak Chaszdajhoz intézett válaszlevelén kívül olvasott egy konstantinápolyi zsidó által a konstantinápolyi uralkodókról szóló levelet, amely felemlíti a bizanci császárok és a khazárok József meg Áron nevű uralkodója közt lefolyt harcokat a khazárok zsidó hitre való áttérésével együtt.

A konstantinápolyi levelet ezzel a néhány szóval ismereteti, míg a József-féle levélnek kimerítő tartalmát adja.

Hogy az Al-Barseloni által említett konstantinápolyi levél vagy értesítés kihez szólhatott, az bizonytalan. Nem lehetetlen azonban, hogy a khazár néppel való érintkezés buzgó keresőjének, Chaszdaj Ibn Saprutnak írhatták azt, de semmiesetre sem feleletül a József királyhoz küldött levelére. A levél írója nem kerülhetett ki a khazárok közül, hanem a khazár eseményeket is figyelemmel kísérő konstantinápolyi zsidó lehetett annak szerzője, mert hogyan is juthatott volna eszébe akár melyik khazár zsidónak a bizanci császárokról írni és velük kapcsolatban a khazárokról csak megemlékezni. Ennek éppen ellenkezőjét várná az ember, már pedig Al-Barseloni világosan írja: Láttam egy másik levelet is, amelyet egy konstantinápolyi zsidó írt saját nyelvén (nem héberül) konstantinápolyi királyokról.

Dubnow³¹ a Schechter-féle genizatóredéket az Al-Barseloni által idézett konstantinápolyi levéllel azonosítja, mivel felfo-

³¹ Dubnow, IV. Note 3. 482. l.

gása szerint Al-Barseloni azon megjegyzése, hogy az a bizonyos konstantinápolyi levél beszámol Bizancz és Khazárország közötti harcokról, pregnans összefoglalása a Schechter-féle genizatóredék tartalmának. Állítja továbbá azt is, hogy ezt a Schechter-féle levelet egy Konstantinápolyban időző előkelő khazár zsidó írta 950 körül Chaszdej Ibn Sapruthoz, annyival is inkább, mivel Chaszdej követsége ebben az időben tényleg a bizanczi udvarban tartózkodott.

A hipotézis igen megkapó, de alapos megfontolás után nemcsak valószínűtlennek, de lehetetlennek is látszik.

Legelőször is az Al-Barseloni által említett konstantinápolyi levél tartalma nem egyezik teljesen a Schechter-féle genizatóredékkel, mert hiába keressük abban azoknak a harcoknak a leírását, melyek alapján Dubnow a két levelet identifikaálta. Harcokról esik benne szó bőven, de hogy a bizanczi uralkodók közvetlenül harcban állottak volna a khazárok Áron és József nevű uralkodójával, azt sehol se találjuk. Azután az a bizonyos konstantinápolyi, alias Schechter-féle levél semmiesetre se íródhatott 950 körül, mert akkor még halvány sejtelmük sem volt a khazároknak arról, hogy Chaszdej Ibn Saprut nevű zsidó államférfiú létezik valahol Spanyolország Kordova nevű fővárosában, és ha tényleg ebben az időben kapta volna kézhez Chaszdej ezt a minden tekintetben nagyfontosságú és megbecsülendő értesítést, mi célja lett volna akkor a 953-ban Kordovaába érkezett horvát követség két zsidó tagjával való levélküldésnek, amely a khazárokról való minden értesítésnek nélkülözését teszi fel, és ha Chaszdej követségének Konstantinápolyban való járása idején ott egy előkelő khazár zsidó tartózkodott volna, miért vitte vissza a követ hat hónapi ott tartózkodás után urának levelét Spahyolországba, ahelyett, hogy továbbítás végett ennek a senki által sem említett előkelő khazárnak átadta volna és miért törekszik Chaszdej 953-ig állandóan érintkezést kerèsnì a khazárokkal említés nélkül hagyva a 950 körül, vagyis az akkor kapott válaszlevelet, amidõn tudakozó levele még három esztendeig hiába várt kézbesítõre?

A Schechter-féle levél ezenkívül — amint azt megállapítottuk — felteszi a Chaszdej-féle levél tartalmának ismeretét, tehát annak megírása előtt nem keletkezhetett, hogy pedig miért vonta kétségbe Al-Barseloni a konstantinápolyi levél alapján a

József-féle levél valódiságát, azt nem jelöli meg világosan értesítésében. Valószínűnek látszik az, hogy művének másolója kihagyott egy részletet tudósításából, mert a mai szöveg alapján sehogyan sem érthető azon megjegyzése, hogy: Szükségessnek tartottam mindezeket a hiábavaló dolgokat leírni (a konstantinápolyi levelet, pedig abból egy rövid mondat kivételével semmit sem közöl), mert azt találtam: Irta József király a Chaszdajhoz intézett levelében, hogy...

R. Jehuda Al-Barselóni a legelső, aki a Chaszdaj és József király közti levélváltást megemlíti, azoknak tartalmával együtt. Az általa ismert szöveg néhány jelentéktelenebb változattól eltekintve azonos az Akris által felfedezett levéllel. Autorunk az említett művét a tizenegyedik század vége felé írta, amiből aztán az következik, hogy a József-féle válaszlevél keletkezésének legkésőbbi említésének legkorábbi határpontját 1080 vagy 1090 körül állapíthatjuk meg és ez a dátum, amelyen túl a József királynak tulajdonított levél, semmiesetre sem keletkezhetett.

Mindössze tehát 120 esztendő, vagyis 3—4 generáció választja el a levél legkésőbbi keletkezési idejét a történet színterétől, úgy hogy ha a levél autentikus voltát tagadásba is vennők és annak későbbi megkomponáltságát fogadnók el, a tartalmát alkotó adatokat természetesen kellő kritikával a történet számára is értékesíthetjük.

Terjedelemben legnagyobb, tartalom tekintetében leggazdagabb R. Jehuda Halevi feljegyzése, aki az 1140 körül szerkesztett kuzari című munkáját teljesen a khazár király zsidó hitre való áttérésének szenteli.³² Művének első és második könyve előtt rövid, szerinte általánosan ismert és mindenki által tudott történeti összefoglalást ad könnyebb érthetőség céljából, amely összefoglalás a khazárokról szóló értesítésének fősummáját adja. Ezen kívül találunk még könyvében itt-ott egypár olyan adatot is, amelyet vizsgálódásainknál felhasználtunk.

A legelső kérdés az, hogy honnan vette Jehuda Halevi ezeket a történeti adatokat; ismerte-e az általa említett „khazárok könyvét” és látta-e a József királynak Chaszdajhoz intézett levelét?

³² Nyomtatásban legelőször Konstantinápolyban 1506-ban jelent meg.

A khazár király térítője gyanánt Izsák Szangarit a zsidó irodalomban legelőször Mose bar Nachman említi 1263-ban, amely hiedelem azután mind jobban és jobban elterjedt és rövid idő alatt általánossá is vált. Ezen vélemény alapján az a hit kezdett kialakulni, hogy Jehuda Halevi a kuzari című munkájában Izsák Szangarinak a khazár király áttérésekor elmondott érveit is felhasználta és azok alapján épített fel híres munkáját.

Ilyen értelemben Izsák Szangari legelőször Schemtob Sefer hakkabbalájában jelenik meg, ahol a következőket olvashatjuk: Ezúttal arra akarok rámutatni és arra akarom figyelmedet felhívni, amiben már megelőzött engem Izsák Szangari, a khazár király tudósa, akinek bölcs érvelése folytán tért át a khazár király a zsidó hitre Togarma országában, ami ismeretes dolog az idevágó könyvekből. Ennek a tudósnak érvei a hagyományokban, a thorában és minden egyéb tudományban való nagy jártaságra mutató bizonyítékai szétszórtan megtalálhatók az arab irodalomban, amelyeket Jehuda Halevi, a spanyol költő összeszedett és azok alapján könyvet írt arab nyelven, amelyet később héberre is lefordítottak. Annak a könyvnek elején olvassuk: Az a király szívében jó volt, úgyszintén cselekedeteiben is, de a saját felfogása szerint bálványokat is imádott. Álmai azután arra birták, hogy megkérdezzen egy görög filozófust, aki azt felelte neki: Isten nem leli kedvét semmiféle szolgálatban és imában, mert az ember végcélja a szellemi dolgok felfogása és megértése...

Hasonlóképen ír R. Gedaljah, a Salseleth Hakkabbala szerzője is: A spanyol Jehuda Halevi nagy költője és kiváló bölcse volt annak a kornak, jártas volt minden szellemi tudományban. Ő írta a khazárnak könyvét, amely könyv első részének 47. fejezetében a világteremtésnek 4900. esztendeje olvasható. Olvastam a szefer haemunában, hogy a khazár királynak a zsidó bölccsél való esete történeti tény és hogy annak a bölcsnek Izsák Szangari volt a neve. A khazár király ezen bölcs rábeszélése folytán tért át a zsidó hitre körülbelül 400 évvel Jehuda Halévi előtt. Ez a tudós megírta az erre vonatkozó összes eseményeket khazár nyelven, Jehuda Halévi pedig arab nyelvre fordította azt, és innen ültette át R. Samuel Ibn Tibbon a héberre.

Izsák Sangarinak tulajdonítja a kuzari alapját az 1547-ben Velencében R. Jehuda ben József Muskató által kiadott kuzari is: A kuzari alapját Izsák Szangari vetette meg megszentelvén Isten nevét egyenes és igaz érveléseivel, arab nyelven pedig Jehuda Halévi írta meg azt.

Mind a hárman Izsák Szangari részességét állítják a kuzari létrejöttében és ha ez a tény tényleg igaz, amit különben Jehuda Halévi is nyomatékosan hangsúlyoz, akkor fel kell tételeznünk, hogy Jehuda Halevi előtt könyve megírásánál számunkra ma már ismeretlen források állottak, amelyek a tudomány igen nagy kárára az idők folyamán elkallódtak.

Jehuda Halevi a következőképpen ír: Többször megkérdeztek már engem, hogy milyen ellenérveim és bizonyítékaim vannak a minket támadó máshitűek, a keresztények kivételével, a mínek,³³ a cedukim³⁴ és bajszuszim³⁵ ellen, akik polemizálnak izrael közösségével. Akkor én megemlékeztem az ezelőtt körülbelül 400 esztendővel zsidó vallásra tért khazár királynál lévő bölcs érveiről — már azokról, amelyeket magam is hallottam.

Ismeretes az, hogy az a király gyakran azt álmodta, mintha egy angyal beszélne vele és szólna hozzája: Szándékod tetszetős Isten előtt, de cselekedeteid nem tetszetősek. Pedig hát buzgó volt a khazár vallásban elannyira, hogy saját maga is részt vett a templomi szolgálatokban és az áldozatok bemutatásánál igaz szívvel. De bármennyire is buzgólkodott azokban a dolgokban az angyal, mégis eljött hozzá és mondta neki: Szándékod tetszetős Isten előtt, de cselekedeteid nem tetszetősek. Ennek hatása folytán azután kutatott a vallásokban és a vallási rendelkezésekben és végül áttért a zsidó hitre ő meg sok nép a khazárok közül. A zsidó bölcsnek érvei között voltak olyanok, amelyek tetszettek nekem és meg is egyeztek felfogásommal és ezért helyesnek tartottam azt, hogy leírom az eseményeket megtörténtük szerint. Az értelmesek megértének majd engem...

A khazár király többi cselekedete ismeretes a khazárok könyveiből, hogy felfedte álmának titkát hadvezérének, miszerint egy többszörösen visszatérő álom azt jelentette neki: Keresd

³³ Zsidókeresztények.

³⁴ Zsidó vallásszekta.

³⁵ Zsidó vallásszekta.

az Istennek tetsző dolgot Harsan³⁶ hegyeiben, hogy miként mentek ketten a király és a hadvezére ezen a pusztaságban és a tenger mellett fekvő hegységbe, hogyan érkeztek meg abba a barlangba, amelyben zsidó emberek minden szombaton istentiszteletet tartottak, hogyan mutatkoztak be azoknak és vették fel azoknak vallását abban a barlangban, hogyan tértek vissza ezekután országukba, szívükben a zsidó hitttel, de eltitkolták vallásos meggyőződésüket, és elővigyázatosságból csak lassanként fedték fel titkaikat meghitt embereiknek, míg végre annyira megsokasodtak, hogy felfedhették azt mindenki előtt is. És mivel azután számosabbak voltak a többi khazároknál, azokat is áttérítették a zsidó vallásra, hozattak bölcseket és könyveket minden országból és tanulták a szentírást, szerencse kísérte őket, legyőzték ellenségeiket, elfoglalták azoknak országát, elrejtett kincseket találtak és hadseregük száma meghaladta a 100.000-et is. Szerették a thorát és annyira vágyakoztak szentély után, hogy felállították annak az ohel moednak mását,³⁷ amit Mózes készített a pusztában, tisztelték a zsidó őslakókat és megáldatták magukat általuk. Midőn aztán a király szentírást kezdett tanulni, akkor ezt a tudóst³⁸ tanítójául vette és vallási kérdéseket intézett hozzá.

Erre azt gondolta a khazár, megkérdezek egy keresztényt és egy muszlimot, mert a kettő közül egyiknek cselekedete kétségtelenül kedves Isten előtt, ami pedig a zsidókat illeti, elég részemre belőlük alacsony helyzetük, csekély számuk és az, hogy mindenki gyűlöli őket.

Elhozott tehát egy keresztény bölcset és megkérdezte azt vallása felől és hitbeli meggyőződéséről. Az a következőképpen felelt neki: Én hiszek a teremtmények teremtettségében, a Teremtő örökkévalóságában, hogy Ő alkotta az egész mindenséget hat nap alatt... hiszek mindabban, ami a Thorában áll és hiszek Izrael fiainak minden könyvében, mivel azok igaz voltához kétség nem fér elterjedtségük és nagy tömegeik közt való nyilvánvalóságuk miatt. Hiszek abban, hogy azoknak (a szent könyveknek) végén megtestesült az Istenség és embrióvá lett izrael

³⁶ Varsan.

³⁷ A pusztai vándorlás alatt felállított szentély.

³⁸ Izsak Szangari-t.

előkelő leányai egyikének méhében és megszülte az azt, aki kívülről ember, belülről Isten, kívülről küldött próféta, belülről pedig Isten volt. Ő az Atya, a Fiú, a Szentlélek, mi azonban egynek tartjuk őt, ha nyelvünkön háromságnak is látszik és hiszünk benne. Lakozott Ő izrael fiai közt azoknak dicsőségére — mert hiszen közöttük volt az isteni szellem — addig, amíg tömegeik fel nem lázadtak ezen Messiás ellen... Ha nem is vagyunk zsidók, mégis méltók vagyunk arra, hogy zsidóknak neveztessünk, mert mi a Messiásnak és a tizenkét törzsnek megfelelő tizenkét társának szavai szerint cselekszünk... Törvényeink és rendelkezéseink Simon (Péter apostol)-tól származnak, de vannak a Thorából vett rendelkezéseink is, és mi a thora tanulmányozzuk is. Kétségen felül áll, hogy a thora Istentől való, hiszen az evangéliumban is előfordul a Messiás nevében: Nem azért jöttem én, hogy megszüntessem csak egy törvényt is Izrael fiainak és prófétájuknak Mózesnek rendelkezései közül, hanem jöttem én azoknak megerősítésére és megszilárdítására.

Ezután elhivatott egy muszlim bölcset és megkérdezte azt a vallása és meggyőződése felől. Az pedig a következőképpen felelt neki: Mi hiszünk Isten egységében, örökkévalóságában és a világ teremtett voltában, hiszünk az emberiségnek Ádámtól és Noétól való származásában és tagadjuk Isten testiségét minden tekintetben... A mi Thóránk az Isten szava, amely már önmagában is csodálatos és maga magáért is kellene fogadni, hiszen nincsen olyan ember, aki ahhoz hasonló könyvet vagy csak versei egyikéhez is hasonlót tudna írni. Hisszük azt, hogy a mi prófétánk pecsétje az összes prófétáknak, aki semmisnek nyilvánította a megelőző szent könyveket és a népeket, a muszlimok thorájához hívta... A mi thoránk telve van Mózes és Izrael fiainak tetteivel és nem is lehet tagadni azt, amit Isten értettük Faraóval tett, hogy kettéhasította a tengert, megmentvén kiválasztottait és a tengerbe fullasztotta azokat, akikre haragudott, leszállította számukra a mannákat 40 esztendőn át és fűrjeket hozott számukra, beszélt Mózes a Szinaj hegyének tövében, megállította a napot Józsuának és megsegítette őt az óriások elleni csatájában. Ezen tettek előtt pedig özönvizet bocsátott a földre, elpusztította Szodomát és Gomorát. Nemde, ezek tudott és ismert dolgok és azért nem is lehet arra gondolni, hogy bűvészkedés és boszorkányosság rejlene bennük.

Erre így szólott a khazár, azt látom, hogy kénytelen vagyok megkérdezni a zsidókat is, mivel ők Izrael fiainak leszármazottai és ők a tanuk arra, hogy Istennek thorája létezik a földön. Erre azután elhivatott egy zsidó bölcset és megkérdezte azt vallása felől...

Arra a kérdésre, hogy honnan vette Jehuda Halevi, könyve megírásához szükséges adatokat, részben megfeleltünk akkor, amidőn azt mondtuk, hogy valószínűleg voltak előtte számkra ma már ismeretlen források, amelyeket ő történeti és khazárok könyveinek nevez.

Az a feltevés, hogy történelmi kiszínezésből esetleg saját fajsúlyának nagyobbitására, műve értékének fokozására állított volna valótlanúságot Jehuda Halevi, az teljesen valószínűtlen, hiszen általánosan ismert és mindenki által tudott történelmi eseményekre hivatkozik és világosan megemlíti a khazárok könyveiből vett adatokat, amely forrásokhoz valószínűleg más is hozzájuthatott vagy legalább is többek előtt ismeretesek lehetek. Így azután a tudósabb, műveltebb olvasók egész bizonyosan szemére vetették volna Jehuda Halevinek munkájában megnyilvánuló történelmi kiszínezést annak megjelenése után.

A következő kérdés ezután: Ismerte-e Jehuda Halevi József király válaszlevelét és a Schechter-féle genizatóredéket, avagy nem?

Értesítésében megegyezik a József-féle levéllel az áttérési legenda, az álom az angyalnak megjelenésével, a három vallás képviselőinek egymás közötti és végül a zsidó tudós győzelmével záruló vitája, de eltér a levéltől a királynak és a hadvezérének egy bizonyos barlangba való menetele, ahol a zsidó őslakók hetenként megülték a szombatot, a barlangban való körülmetélés a zsidó vallásnak a barlangban való felvétele után, a felvett vallás bizonyos ideig való rejtegetése, az őslakók által való megáldás, amelyekhez hasonlót egyik khazár levélben sem találunk.

A József-féle levélnek az az értesítése, hogy a királynak egy többször visszatérő és őt nyugtalanító álom a hadvezérénel is megismétlődik, szintén nem egyezik Jehuda Halevi azon állításával, hogy a király csak elmondja hadvezérének a visszatérő álomlátását, de az ellenségek fölött aratott diadal, hatalmas kincsek találaása, egy Mózes által felállított ohel moedhez hasonló

szentély építése, a khazár király lelkiismeretének a hármás vita által való megnyugtatósa oly mozzanatok, amelyeket a József-féle levélben is megtalálhatunk.

Biztosnak vehető az, hogy a Schechter-féle genizatóredéket Jehuda Halevi nem ismerte, mert ámbár ez a levél az áttérési históriát egész másként, szinte valószínűbben adja elő, Jehuda Halevi mégis a József-féle levél nyomán halad, az ennek ellentmondó áttérési elbeszélést egy szóval sem érinti, a kettőt összeegyeztetni nem akarja és a köztük lévő nagy ellentét okát nem kutatja, ami bizony az említett levél ismeretével sehogyan se egyeztethető össze.

Jehuda Halevi tehát nem ismerte a Schechter-féle genizatóredéket és többet tud a József-féle válaszevél adatainál, ami azt mutatja, hogy egyéb forrásain kívül a József-féle levélnek előttünk ismeretlen variánsából meríthette azokat, mivel könyvében adott rövid történeti összefoglalások feltétlenül a József-féle levél egyik kézírata alapján íródtak, amit a nagy hasonlóság folytán teljes bizonyossággal konstatálhatunk.

József király levelét megemlíti még az 1100 körül Toledóban született és az 1180 körül valószínűleg vértanúhalált halt Ábrahám Ibn Daud is, aki nagyon sokat polemizált a karaiták ellen a rabbanita zsidóság igazát vitatva.

Az 1160 körül írt *sefer hakkabbala*³⁹ című munkájában a következőket írja: Zsidó községek léteznek egészen az Ubal (Volga) folyóig, ahol azelőtt khazár népek laktak, akiknek József nevű királya levelet küldött Chaszdaib Ibn Saprutnak és tudatta vele, hogy ő és egész népe a rabbinikus zsidóságot vallja. Toledóban magam is találkoztam közülük való tudósokkal és ezek elmondták nekem, hogy a maradékuk is a rabbinikus zsidósághoz ragaszkodik.

Van tehát egy adatunk, az 1080, amely határpontul szolgál a levél keletkezésének végső dátumául; látjuk ezen kívül azt is, hogy Jehuda Halevi előtt a khazár levélnek előttünk ismeretlen variánsa volt, de ezen adatok alapján a levél autenciáját még el nem dönthetjük. Külső bizonyítékok és tetszetős hipotézisekkel hiába kísérelnők meg a probléma megoldását, mert azokkal

³⁹ *Sefer hakkabbala*, ed Neubeuer p. 78—79.

csak homokra épített eredményekre jutnánk, de ha belső érvekkel fogunk a munkához, akkor a legvalószínűbb eredményeket kapjuk.

Ha a khazárokról szóló arab autorok értesítéseit egymással összevetjük, azt látjuk, hogy a khazárok kereskedő nép voltak. Uralták a volgai kereskedelmet és liszt, méz, viasz, különböző bőrök és szőrmék szállítása képezte főjövedelmüket és megélhetésük alapját is. Erről értesít többek közt Ibn Fadlan is.⁴⁰ A khazár birodalomból más országba semmit se exportálnak és amit mégis kivisznek onnan, azt más vidékekről szállítják hozzájuk és pedig lisztet, mézet, viaszt, bársonyt, vidra- és egyéb bőröket. A kincstár jövedelmi forrásai vámokból és a kereskedők azon tízedeiből tevődnek össze, amelyek szárazföldi, tengeri és folyami utakra megállapítottak. A falusi és vidéki népnek minden szükséges élelmiszer vagy ital után beviteli vámot kell fizetni.

Leírása megfelel teljesen a khazár birodalom éghajlatának és földjének, mert hiszen Caricintól a Volga alsó részéig terjedő terület — a khazár nép tulajdonképeni lakhelye — sós, terméketlen, semmit sem termő, földművelésre alkalmatlan terület. Vannak ugyan helyek, kis szigetekcskék, a Volga egyes részein, ahol nagy fáradsággal és vesződséggel lehet valamit teremteni, amit egy magyar őrnagy meg is kísérelt a tizennyolcadik században; Tokaj vidéki szőlőtőkékét ültetett el ott, amelyeket azután állandóan öntöztetett vizet pumpáló malmok segítségével, úgy hogy fáradozásának volt is eredménye, de ezeknek az esetleg művelhető helyeknek száma oly csekély, aránylagos kiterjedésük olyan jelentéktelen, hogy ezek alapján egy népet sem lehet földművelő népnek nevezni, már pedig a József-féle levél a khazárokat földművelő néppé teszi, azt írván róluk: Egész télen városokban lakunk, de niszán havában kivonulunk azokból és megy mindenki saját foglalkozására, földjébe és kertjébe. Minden egyes családnak őseitől örökölt birtoka van, amelynek határai közt tanyázik örömben és dalokkal, az elnyomónak szavát nem hallják, nincsen se ellenségük, se bántódásuk... Az országnak nincsen gyakori esője, de van benne

⁴⁰ M. H. K. 217. és 215. l. És a többi arab írók, 224, 229, 230, 235. Pallas: II. s 149.

sok folyó tömérdek hallal, azonkívül sok forrásuk is van. A föld jó és termékeny, amelyen szántóföldek, szőlőhegyek, faültetvények és gyümölcsfák nagy számban vannak. Mindezeket folyók öntözik.

Ez a foglalkozásmód az Itil vidékén teljesen lehetetlen, míg a Don vagy a Terek melletti földterületen lehetséges volna. Ha tehát a József-féle levélnek ezen értesítését hitelesnek akarjuk elismerni, akkor a khazár birodalmat a két utóbbi folyó vidékére kellene helyezni, ami szintén nehézségekbe ütközik, mivel úgy a József királynak tulajdonított levél, mint az összes arab autorok megegyező véleménye alapján a khazár birodalom az Itil folyó mentén feküdt, székhelye pedig a khazár tengerbe (Kaspi-tó) ömlő Itil torkolatánál.

Hogyan kerül tehát a József-féle levélbe a khazár népnek földművelő foglalkozása, és ha valóban komoly és hiteles a fenti válaszevél ezen értesítése, miképen magyarázható meg a khazár birodalomnak teljesen kereskedelmi alapon való berendezettsége, hogy még a mindennapi élelmiszerek után is beviteli vámot kellett fizetni a khazár lakosságnak, ha a khazár föld maga is megtermette a szükséges árúcikkeket.

Igaz ugyan, hogy az arab írók a khazárok földművelő foglalkozását is hangsúlyozzák, de hát ez igen könnyen megérthető jöhíszemű tévedés. Az arab írók valószínűleg a mindenfelé megforduló khazár kereskedők értesítései alapján, tehát közvetve ismerték csak a khazár birodalom belviszonyait, lakóinak foglalkozását és ezek a kereskedők a khazár nép valódi foglalkozását eltitkolva, azt földművelő népnek tüntették fel abból a célból, hogy az esetleges konkurrenciától megszabaduljanak.

Így ír fentebbi értesítésének ellentmondva Ibn Fadlan is és már maga az a tény, hogy egyszer kereskedői foglalkozást tulajdonít a khazár népnek, máskor pedig földművelőkké gyúrja át őket, azt mutatja, hogy tudósításába valahol hiba csúszhatott be: A khazárok fővárosainak nincsenek falvai, hanem tőle messze fekvő mezőségei vannak, amelyekre hús farsang távolságról vonulnak ki,⁴¹ ott azután vetnek és a gabona megérése

⁴¹ Ezzel a távolsággal még mindig nem jutunk el a Don és Terek vidékére.

után a termést learatják, összegyűjtik és részben a folyópart-hoz, részben pedig a pusztai úthoz szállítják.⁴²

Hasonlóképen ír Ibn Ruszteh is,⁴³ akinek feljegyzése annál figyelemreméltóbb, mivel szinte szószerint megegyezik a József-féle levélben foglaltakkal: A khazár népnek lakhelye télen a városokban van, de midőn a tavasz elérkezik, kivonulnak a síkságra és ott maradnak a télnek bekövetkeztéig.

A József-féle válaszevél ezenkívül nem is ad pontos feleletet Chaszdej kérdéseire, amit már a levél első sorainál konstatálhatunk. Chaszdej azon kérdésére ugyanis, hogy milyen körülmények közt és hogyan telepedtek le a khazárok tartózkodásuk helyén, hiába keresünk feleletet, a válaszevélben pedig Chaszdej levelének idézett helyén maga is közöl arra vonatkozólag egy ősoktól hagyományul kapott letelepedési históriát, mely igen sok vonásában hasonlóságot mutat a Jehuda Halevi által adott rövid történeti összefoglalással.

Amint Chaszdej, úgy Jehuda Halevi is a zsidó vallásos élet fenntartójául terjeszkedési stádiumának központjául és erősségül egy szentírást tartalmazó barlangot jelöl meg, ahol a zsidóság csekély töredéke az őszidóság tanulása mellett ünnepi ájtatoskodását is elvégezte.

A József-féle levéllel ellentétben a Schechter-féle genizatóredék megemlíti ezt a barlangot, annak helyét a Tizal völgyében jelölvén meg.

Harkavy, Chaszdej ama soraira: Apáink mesélték nekünk, hogy a khazár-zsidók régi lakhelye Har Seérisznek neveztetett, de amely hagyomány nem felelhet meg teljesen a valóságnak, mert igen messze fekszik az a khazárok mostani tartózkodási helyétől, megjegyzi, hogy itt teljes valószínűséggel a khazárok Szerir nevű szomszédjairól van szó.⁴⁴ A szerirek tartományáról azonban Ibn Ruszteh azt írja: Ha a khazár birodalomból a szerirekhez utazol, akkor tizenkét napig tartó pusztaságon át vivő út után egy magas hegy tetejére jutsz, innen völgybe érkezel, majd ha még három napot mész, eléred a szerir király palotá-

⁴² M. H. K. 215, 216. l.

⁴³ M. H. K. 155. l.

⁴⁴ Russ. Rev. 1875. 76. i.

ját,⁴⁵ amely értesítés azt mutatja, hogy a szerirek országa a Kaukázus ellenére sem feküdt oly messze a khazár birodalomtól, hogy a khazár zsidó ősük onnét való bevándorlását lehetetlen-ségnek kellene tartani. Épen ezért valószínű, hogy Chaszdej leve-lének idézett helyén az Ezra 4. könyve által említett Har seérisz vagy Ir Seériszre gondol,⁴⁶ ahová a számüzetésbe ment a zsi-dóság az Eufratesz folyón túlra.

Ezra negyedik könyvében ugyanis a következőket olvassuk: Szalmanassar Asszíria királya számüzetésbe vitte a tíz törzset a Perasz folyón túlra. Útközben csodák történtek velük és sok vándorlás után elérték a számukra kiválasztott Har Seérisz nevű helyet; ott fognak maradni az idők végéig, amidőn majd meg-hasad az Eufratesz, amelyen átmennek száraz lábbal és felvo-nulnak Ción hegyére Juda fiaihoz, akikkel egy néppé lesznek saját országukban.⁴⁷

Erre a helyre tényleg vonatkozhatik Chaszdej ama meg-jegyzése, hogy messze fekszik a khazárok mostani birodalmá-tól, annyival is inkább, mert a kaukázusi tartományok és Ar-menia tényleg északra fekszenek az Eufratesztől, és mivel Chaszdej a khazárokat az elveszett tíz törzs megmaradottjainak tartotta.

A nemzetiségi lajstrom ősrégi hagyományokra mutat, mivel csak hetediknek sorolja fel a khazárok ősét és nem teszi azt a legelső helyre a khazárnép elsőségének hangsúlyozására. Egyéb-ként a levélnek ama tartalmát, hogy a khazárok Togarmától Jefeth unokájától származnak, akinek tíz fia volt: Ugjur — Tiros — Awar — Ugin — Bizal — Tarna — Khazár — Zagur — Bulgár és Szavir, Josziponnál⁴⁸ és a Széfer Hajasarban is megtalálhatjuk a nevek változtatásával: Togarma tíz családból áll kuzar — Pacinak — Alikanosz — Bulgár — Ragbina — Turki — Buz — Zabuk — Ugri és Tilmec. Ezek azok, akik az ltil folyói mellett laknak, csak Ungar—Bulgár és Parcinak lakik a Duna nevű nagy folyó mellett.

⁴⁵ M. H. K. 187 és 188. l.

⁴⁶ A szöveg homályos volta folytán mindkét név lehetséges.

⁴⁷ V. ö. Cebi Chaszdej, sibte ja'kob unsure jisrel 19—21. l.

⁴⁸ I. könyv 3. l. V. ö. Khon Sámuel, héber kútforrások... stb. 3—9. l. Bpest, 1881.

A zsidó vallásra való áttérés elbeszélésénél ellentmondás van a levélben és az egész áttérési história azt a benyomást kelti, hogy a levél írója előtt két áttérésre vonatkozó verzió, azaz két egymásnak ellentmondó kézirat lehetett. Az egész áttérési história egyébként teljesen valószínűtlen és mondaszerű, ami azonban magában véve mit sem bizonyít a levél autentikus volta ellen, legfeljebb csak azt, hogy az áttéréssel járó nagy változások és megrázkódtatások folytán az áttérés körülményeiben maguk a khazárok se ismerték ki magukat világosan és erre vonatkozólag kiszínezett, talán soha meg nem történt mondákkal kellett beérniük.

Az első verzió szerint, amelyet Jehuda Halévi is ismert, a királyt egy többszörösen visszatérő álomban megjelenő angyal veszi rá a zsidó vallás felvételére, amely fantasztikus elbeszélésben a khazárbirodalom belső szervezetének ismeretére mutat a király azon szava: Ha irgalmat találtam szemedben és kegyed felém fordult, jelenj meg — kérlek — az ő nagy fejedelmüknek is. Az összes arab autorok tudósításai alapján ugyanis arról értesülünk, hogy a khazárok királyát ischának hívták, a főkirály pedig a khazár khagán nevet viseli; az utóbbinak azonban csakis címe van, de népe nem engedelmeskedik neki, a kormányzás az ischa hatalmát képezi, aki fölött hatalom és hadsereg dolgában senki sem áll.⁴⁹ Ezen első verzió szerint a zsidó vallást oly sokat emlegetett vita nélkül fogadták el az előkelők uralkodóikkal egyetemben a 731-ben levő Ardebili győzelem előtt,⁵⁰ amely dátum nagyjában megegyezik Jehuda Halevi 740-es adatával. Az Ardebili győzelem után ohel moédot, „frigyládát, menórát, asztalt, oltárokat” építettek a khazárok a levél tanulsága alapján, mely adat azután teljesen valószínűtlenné teszi a levélnek zsidó által való hamisítását. Lélektanilag teljesen lehetetlen, hogy akármelyik zsidó ember vallásos törvényeinek rendelkezését egy pogány nép vallásába helyezte volna. Ez az értesítés szintén ősi hagyományokra mutat.

A második verzió szerint Perasz⁵¹ és Jismael uralkodói az Ardebili győzelem után saját hitükre akarják téríteni a khazá-

⁴⁹ M. H. K. 153, 212, 213, 217, 236, 237, 259. l.

⁵⁰ Lásd a fentebbi jegyzetet 14. old.

⁵¹ Bizancz.

rokat, amelynek eredményeként a khazár király az ismeretes hármasság után a zsidó vallást fogadja el.

A vita emléke a levelen kívül fennmaradt a zsidó irodalomban Jehuda Halevinél, amelyről megállapítottuk, hogy az a József-féle levél egyik ismeretlen variációja, az arab irodalomban pedig tendentikusan beállítva Al Bekrinél.

A Schechter-féle genizatöredék az áttérést valószínűbb formában adja elő. Szerinte az áttérést az oda menekült zsidók szellemi hatása hozta létre és természetesen itt is a vezetők, az előkelők voltak az új vallás első és legerősebb zászlóvivői. A khazárok választása nem tetszik makedon⁵² és arab királyainak, akik minden áron saját hitük számára szeretnék megnyerni a vitéz és harcias khazár népet. Szintén vita, amelyből tulajdonképpen egyik vallás képviselője sem kerül ki győztesen, de a Tizal völgyében lévő barlang a zsidó vallás felé billenti a mérleget.

A genizatöredék a khazár birodalom belső megszervezését az első zsidó vezérnek tulajdonítja: A zsidó vallás felvétele után a föld lakói bírónak választottak egy bölcsőt, elnevezvén azt khazár nyelven khagánnak, és azért is hívják az utána következő bírakat khagánnak mind a mai napig. Khazár ország nagy vezére pedig átváltoztatta nevét Szabrielre és királlyá tették őt maguk fölé.

Ez az értesítés igen figyelemre méltó, mert megegyezik az arab autorok feljegyzéseivel is: Ámbár a khazár khagánnak semmiféle hatalma nincsen az ítékezés napján, egy követ hírül viszi neki a bírák ítéletét és ugyanaz viszi vissza a khagánnak arra vonatkozó rendelkezését, amit azután a bírák végre is hajtának.⁵³

A khagán tehát a legfelsőbb bírói tisztséget töltötte be, s mint ilyen az élet és halálnak ura, Istenhez hasonlóan, istentiszteletben részesült.

Az arab írók közül Masz'udi az áttérést a következőképpen adja elő: A khazár király Harun Ar-Rasid uralkodása alatt tért át a zsidó hitre, amidőn a Muszlim tartományokból és a római birodalomból igen sok zsidó a khazárok országában telepedett le.

⁵² Bizanc.

⁵³ M. H. K. 215. l.

Armanusz Rum királya⁵⁴ ugyanis a jelen időben, amely a hígra 332. esztendejének⁵⁵ felel meg, a birodalmában lévő zsidókat erőszakkal a keresztény hitre akarta téríteni, amely erőszak folytán a Rum birodalmában lakó zsidók közül sokan a fent leírt módon a khazárokhoz menekültek... Nincsen itten hely annak elmondására, hogy hogyan tértek át a khazárok a zsidó vallásra, mert arról már a megelőző munkánkban szólottunk.⁵⁶

Dimasqui az áttérésről a következőket írja: Régebbi időben a khazároknak a turkokéhoz hasonló vallásuk volt. Ibn Al Atir elbeszéli, hogy Konstantinápoly ura Harun Ar Rasid idejében a birodalmában lévő összes zsidókat kiűzte, akik Khazárországban telepedtek meg. Ott egy egyszerű tudatlan népet találtak, akiknek előadták vallásukat, amelyet azok jobbnak találtak annál, amit eddig gyakoroltak és így az új jövevények vallását elfogadták.⁵⁷

A khazárok zsidó hitét legelőször Christianus Druthmar említi a kilencedik század közepe táján íródott Máté komentariában:⁵⁸ *Nescimus jam gentem sub coelo qua christiani non habentur. Nam et in Gog et Magog, quae sunt gentes Hunnorum quae ab eis Gazari vocantur jam una gens quae fortior erat ex his quas Alexander conduxerat circumcisa est omnem Judaeismum observat.*

Kmoskó a khazárok zsidó hitre való áttérését politikai szempontnak tekinti. A római birodalomra óriási előny lett volna, ha a vele baráti viszonyban lévő khazár nép hite által is szorosabban kapcsolódnék hozzá, hogy erős támaszt találjon abban az elhatalmasodó iszlammal szemben. Hasonló irányú törekvései voltak az arab khalifátusnak is. Meg akarják törni az ellen-

⁵⁴ Romanus Lakapenus. 912—944.

⁵⁵ 943.

⁵⁶ M. H. K. 255, Murug II. 9, különben az összes arab írók, Ibn Fadlan, Frähn, de Chazaris, Mem, Al l'acad VIII. 584, Jakutnál ed Wüstenfeld II. 437, Istachri, ed de Goeje p. 220, Ibn Ruszteh stb. értesítenek a khazárok zsidó hitre való áttéréséről.

⁵⁷ M. H. K. 245. V. ö. Frähn, veteres memoriae chasarorum ex Ibn-Foszlano, Ibn Hankale, et Schems-ed-dino Damascendo. Mem. de l'acad de St. Petersbourg VIII. p. 597, 1882.

⁵⁸ Maxima bibliotheca veterum patrum Lugdun XV. p. 158. v. ö. Wetzer und Welte, Kirchenlexicon 3. Aufl. Bd. III. 2087—2090.

séges Bizancz hatalmát, de nem bírnak vele, mire a kaukázusi utat akarják támadásra felhasználni, ahol azonban a khazárok állottak őrt. Ha itt sikerül az átvonulás, akkor a Fekete Tenger hosszában elterülő törzsek legyőzése és fellázítása után könnyű lett volna az eddig bevehetetlen Bizanczot megalázni. Hogy ezt elérhessék az iszlám vezetői, teljes erejükkel buzgólkodnak a khazárok mohamedán hitre való áttérítésében, mintegy vetélytársaként a bizanczi udvarnak. A khazár khaгán, hogy birodalmát a két hatalom befolyásától mentesítse, a zsidó vallásra tér át.⁵⁹

Azt a feltevést vagy értesítést, hogy a khazároknak zsidó hitre való áttérése egyik napról a másikra történt volna, vagy hogy azt a birodalom vezetésében váratlanul beálló változás okozta volna, természetesen el nem fogadhatjuk. Nagy idő, évszázadok is kellenek ahhoz, hogy egy vallás eszméit elterjessze oly mértékben, hogy az a hívők szellemi és lelki tulajdonává váljék, még akkor is, ha csak egy kis kör, egy nép vezetői, előkelői fogadják el azt, míg a lakosság többi része a régi megszokott vallást követi.

A zsidó vallás kétféleképpen juthatott el a khazár néphez. A Khazár birodalommal határos területeken régi időkben esetleg a jeruzsálemi szentély elpusztultával letelepedett zsidók szellemi hatása folytán, akik lassanként a khazárok országába is behuzódtak és a zsidó vallás eszméit, tanításait széthintették a pogány khazárok között, vagy pedig, amint erről az arab írók értesítenek, a bizanczi birodalomból az üldözések folytán elmenekült és a Krim-félsziget, a Fekete-tenger északi partvidékein, majd a khazárok közt letelepedett zsidók ismertették meg őket a zsidó vallással.

Valószínű azonban az, hogy a bizanczi menekültek csak elősegítői és gyorsítói voltak a már korábban megindult judaizálódási folyamatnak, mivel az 527-től, a bizanczi birodalomban kezdődő zsidóüldözésektől a khazároknak zsidó hitre való áttéréséig terjedő időköz kevés egy teljesen idegen vallás elterjesztésére. Sőt már maga az a körülmény is, hogy a bizanczi zsidó menekültek a khazár birodalom felé vették útjukat és ott

⁵⁹ Körösi Csoma Archivum 1924. febr. és 1925. évfolyama.

telepedtek meg, azt látszik igazolni, hogy voltak és pedig előnyös helyzetben és körülmények közt élő zsidók a khazár birodalomban is.

A zsidó hitre való áttérés így a Schechter-féle genizatöredék alapján a legvalószínűbb és a legvilágosabb is. Az ősi időkben ott letelepedett zsidók összeházasodtak a föld lakóival, eltanulták szokásaikat, erkölcsüket és egy néppé lettek, de a cirkumciziohoz ragaszkodtak és egy kis részük megülte a szombatot. Király nem volt Khazárországban, hanem a legvitézesebb férfit választották vezérré. Egyszer azután egy ilyen zsidó-khazár lett a vezér, akit rávettek a zsidó vallásra való visszatérésre. A vezér visszatéréseivel az ősi valláshoz még bármi csekély mértékben ragaszkodók újra felvették a zsidó vallást, ami egyben azt a körülményt is megmagyarázza, hogy miért volt kisebbségben a zsidó vallás a khazár földön. Természetesen később a khazárok közül is mind többen és többen vették fel a zsidóságot, a vezér közvetlen környezetéről nem is szólva, majd a bizanci és egyéb birodalmakból menekült zsidók úgy maguk, mint szellemi hatásuk folytán emelték a khazár zsidóság számát, úgy hogy az új vallás térítő ereje, hatása és száma is fokozatosan növekedett.

Hogy az ischa által a három versengő hitfelekezet közt rendezett vita, mely minden erre vonatkozó emlékekben szerepel, honnan származik és hogy milyen szerepet játszott az áttérésnél, azt megállapítani ma már szinte lehetetlen. Bizonyos azonban az, hogy döntő szerepe annak sohasem volt és csupán csak a későbbi korok kiszínezése folytán került az bejohiszeműen a khazárok áttérési történetébe.

A monda kialakulásához mindenesetre alapul szolgálhatott az a tény, hogy a khazárok az iszlám, a kereszténység és a zsidóság befolyása alatt állottak. A zsidó vallás felvétele után a khazár földön lakó muszlimok és keresztények, akik vallásuk érdekében erős propagandát fejtettek ki, nemcsak személyesen, hanem egyházaiktól erre a célra hívott hittérítők által is úgy érezték, hogy igazságtalanság történt velük. Nemcsak náluk sokkal kisebb vallás vitte el a pálmát, hanem a khazár birodalomban is számra nézve legjelentéktelenebb és legkevesebb hívott számláló csoport győzedelmeskedett. Ha nem is teljes, de mérsékelt szépségtapasztalás szolgál az, hogy a megkonstruált vitában a dialektikában legjártasabb vallásképvisező döntötte el a

khazár vezetők válaszát a zsidó vallás felé. Így alakulhatott azután az arab irodalomban ezen képzeletbeli vita oda, hogy a zsidó bölcs az esetleges alulmaradás lehetősége miatt már a vita előtt megöletti az arab tudóst. Ebben a beállításban a vallásért küzdő képviselő is tisztán áll előttünk.⁶⁰

Az áttérés dátumául a Schechter-féle genizatöredék semmit sem mond; a József-féle válaszevél Jehuda Halevivel egyetemben 740 körülre helyezi azt, míg az arab autorok Harun Ar Rasid idejére, tehát 786 és 809 közé teszik azt.⁶¹

Az arab írók azon értesítései, hogy Konstantinápoly ura Harun Ar-Rasid idejében a birodalmában lévő zsidókat kiüzte, akik azután a khazárokhoz mentek és azokat zsidó hitre térítették, nem megbízhatóak, mert a kronológia sehogyanse egyeztethető velük össze. A legnagyobb és legsúlyosabb következményekkel járó üldözés III. Leó idejében 723-ban volt, amit a Heraklius-féle előzött meg, de Harun Ar-Rasid idejében ehhez hasonló üldözésekkel nem találkozunk, míg az első Bazileusz-féle messze túlhaladja azt.⁶²

A két arab író az első két üldözés egyikére gondol és annak okozatául veszi a Harun Ar-Rasid idejében való áttérést, nem törődve azzal, hogy a két dátum sehogyan sem vág össze és azért helyezik későbbi időre a khazárok zsidó hitre való áttérését, hogy a harcias és vad khazár népnek a bizanczi zsidó menekültek által való áttérítésének okát adják és azt valószínűvé tegyék.

Legnagyobb valószínűséggel állíthatjuk továbbá azt is, hogy 723-ban a khazárok még nem voltak hivatalosan elfogadott módon a zsidó valláson, mivel lehetetlen az, hogy III. Leó a zsidóságnak oly szenvedélyes üldözője zsidó khazár hercegnőt vett volna feleségül a khazár és bizanczi nép közt fennállott nagy barátság és egyetértés ellenére is.

Az áttérés dátumául így tehát a József-féle levélben adott

⁶⁰ V. ö. Harkay, Russ. Rev. St. Petersburg 1877., 311—312. l.

⁶¹ Ez az adat tényleg összevág József király ama értesítésével, hogy a khazárok az ardebil-i győzelem után tértek át a zsidó vallásra. Ardebil elfoglalása az arab írók szerint 731-ben volt. V. ö. d'Ohsson, *peuples du Caucase* 59. l. és Dorn, *Nachrichten über die Chasaren a sciences politiques et historiques* VII, 445. l. St. Petersburg.

⁶² Basileus 867—886-ig uralkodott.

és a Jehuda Halevi által megjelölt 740-es dátum marad, amely időpontot így szintén hiteles hagyománynak kell elismernünk.

A levélnek eddig terjedő része, amely a khazárok zsidó hitre való áttérését annak körülményeivel, ohel moed építését, Mózes II. könyvének 37—40. terjedő fejezeteiben megjelölt kegyeszerek készítését és Bulannak, az első khazár királynak uralkodását adja, stílusában nemcsak teljesen bibliai, hanem javarészt szentirási idézetekből tevődik össze és azokkal van át meg átszöve.

A Bulan által épített ohel-moed teljesen a thóra előírásának felel meg és azt mintázza le, amely karaita felfogásnak megfelelő kivitel, minden tekintetben ellenkezik a hagyományos rabbinikus felfogással. A levélnek eme részében nem találunk olyan utalást, amely a khazárok rabbinikus meggyőződését tükröztetné vissza, amint arról Abraham Ibn Daud értesít, mert hiszen ott, ahol ezt kihangsúlyozhatná, csupán azt mondja: Bulan zsidó bölcseket hozatott, akik a thórát magyarázták és a törvényeket felsorolták. Az ellentét, amely a levélnek további és eddig terjedő szakasza közt megnyilvánul, világosan érezhető, ami abban a felfogásunkban erősít meg minket, hogy az eddig tárgyalt rész karaita kézirat alapján íródott, amelyet a levél szerzője a levél megkonstruálásánál felhasznált és az előtte levő másik, még pedig rabbinikus felfogásnak megfelelő kézirrattal összeegyeztetni, illetve kiegészíteni igyekezett. A második kéziratban valószínűleg szó sem volt a khazároknak Bulan nevű uralkodójáról, hanem a királynak zsidó vallásra való áttérésekor felvett nevével kezdődhetett az, amely név Obadja-Abdiel — elírással Szabriel — lehetett. Ez a második levél az előttünk lévő József-féle levélnek második részét képezi, amely tulajdonképpen a levél konstruálójának tévedése folytán került a kézirat szövegének nem elejére, hanem a közepére. A levél konstruálója a két parallel értesítést külön-külön magában álló, egymástól teljesen független adatnak fogta fel a nevek különbözősége folytán és azt hitte, hogy a két kézirat egymást kiegészíti, egymás tartalmát megerősíti, annyival is inkább, mivel csak az első királyra vonatkozó eseményekben tértek el egymástól. Obadja, Bulan állítólagos unokája, ugyanolyan szerepet tölt be, mint Bulan, a khazárok első uralkodója: a királyságot megújítja, a

vallást hagyományos alapokra fekteti, zsinagógákat, tanházakat épít, bölcseket gyűjt össze, akik a szentírás 24 könyvét, misnaht, talmudot és az egész imarendet magyarázták és fejtegették. A rabbinikus kéziratban ezek az adatok különösen a zsidó vallás hagyományos alapra való fektetése, amely alatt az áttérés ténye rejtőzik, bizonyára bőven tárgyaltattak, de mivel a két kézirat összeolvasztása folytán már elvégezte azt Bulan, azaz Obadja, Abdiel vagy Szabriel, semmi szükség sem volt annak újabb megtárgyalására, így azután az áttérési legenda hosszú tartalma „a zsidó vallás hagyományos alapra való fektetésévé zsugorodott össze”. Ennek alapján érthető aztán meg, hogy úgy a Schechter-féle genizatóredék, mint az Al Barselóni-féle értesítés az egész áttérést Szabrielnek tulajdonítja, illetve Obadja nevét a királyok közül kihagyja.

A zsidó vallás felvételétől József királyig a válaszlevél tanúsága szerint 13 király uralkodott: Bulan, (Obadja, Abdiel, Szabriel), Obadja, Chiszkia, Menasse-Chanuka, Izsák, Zebulon, Menasse (Mause), Niszi-Manachen, Binjomin, Aaron és József.

Az Al Barselóni-féle értesítés ezek közül csak: Bulan, Chiszkia, Menasse, Izsák, Menasse, Binjomin, Aaron és Józsefet, tehát csak 8-at említ, a Schechter-féle genizatóredékből mindössze csak 4-et Szabriel, Binjomin, Aaron és Józsefet vehetjük ki.

Ha uralkodónként 25 éves uralkodási átlagot veszünk, akkor Al Barseloni 8 uralkodójával is eljutunk József király idejéhez és így a József-féle közölt király-lajstromból Al Barselóni utáni betoldásnak kell venni Chanuka, Zebulon-Niszi és Menachen király neveket.

A levélnek azon értesítése, hogy: Azt is tudatom veled, hogy az Örökkévaló segítségével a folyó mellett lakom és birodalmamnak 3 fővárosa van, az egyikben a királyné lakik szolgálóival és eunuchjaival, nagysága 50 négyszög farsang mezőseivel és a hozzátartozó falvakkal együtt, ennek lakói muszliumok, keresztények és más egyéb ajkú népek, a második város környékével 8 négyszög farsang nagyságú, a harmadik városban pedig én lakom előkelőimmal, szolgálóimmal és minden tisztviselőimmal; ennek kiterjedése kicsiny, 3 négyszög farsang és falai közt folyó folyik, önmagában véve teljesen lehetetlen és az arab autorok idevágó értesítéseinek teljes félreértésén alapszik. Ezek

a kiterjedések nem város, hanem hatalmas birodalom területét adják és teljesen abszurd állítás az, hogy a khazároknak ilyen birodalomszerű fővárosaik voltak.

Ibn Fadlan arról értesít, hogy a khazárok fővárosának Itil a neve, amely két részből áll, az egyik a folyó nyugati, a másik a folyó keleti partján fekszik. A nyugati város kiterjedése egy farsang és kőfal veszi körül... a khazár fővárosnak nincsenek hozzátartozó falvai, hanem csakis tőle messze elterülő mezőségei vannak, amelyre húsz farsang távolságra vonulnak ki.⁶³ Maszudi a következőket írja: a khazárok fővárosának Amol a neve, amelyet a turkok vidékéről folyó nagy folyó három részre oszt... Amol a folyó két partján épült, a folyónak közepén pedig egy sziget van, amely a kormányzat tulajdonképeni székhelye.⁶⁴

A József-féle levél értesítése legközelebb áll Maszudi tudósításához és valószínűleg innen származik az, hogy a khazár birodalomnak 3 fővárosa van, ami Maszudi azon szövegének félreértésén alapszik, hogy a khazároknak egy folyó által három részre osztott fővárosuk van.

A József-féle levélben ezen kívül több arabizmust is találunk, mint: din-vallás, kofrim-pogányok, medina-város, nacróni-keresztény és ezenkívül a helyi és népnevek is arabizmus nyomát viselik magukon.

Ha József király tényleg válaszolt Chaszda j levelére, akkor bizonyos az, hogy rajta kívül más nem merészelt volna feleletet adni, arra már pedig nekünk nemcsak egy, hanem két egymástól teljesen elütő, egymástól független válaszlevelünk van a három egymással nagyjából megegyező verzió mellett. A József-féle levélnek tartalma nem felel meg a khazár viszonyoknak, sokban ellentmond azon arab íróknak, ahonnan értesítéseit kiegészíti; a levél írója nem ismeri a khazár földet, már pedig József királyról ilyesmit semmi esetre sem tételezhetünk fel. A levelek épen ezért nem is származnak József idejéből, hanem a khazár birodalom elpusztulása után szétszóródott és Spanyol-

⁶³ M. H. K. 212, 213 és 215. l.

⁶⁴ M. H. K. 254. Amol alatt teljes bizonyossággal Itil-t kell értenünk. Maszudi valószínűleg utazásai alatt jegyzeteket készített és munkája megírásánál tévesen olvasta le a feljegyzett nevet.

országba is eljutott lakói közül került ki annak szerzője, akik a khazárok ősrégi hagyományait írásba foglalták. Később azután a hagyományokra másként esetleg jobban emlékezők kiegészítették, javították a már írásba foglalt hiteles hagyományokat és így keletkeztek azután a bővebb és szegényebb, a megegyező és egymásnak ellentmondó variációk. Ezen emlékek és hagyomány összefoglalások közt hitelesség és valószínűség szempontjából a Schechter-féle genizatöredék áll a legelső helyen, amely korábban keletkezett a József-féle levélnél, és az adta az impulzust más számára is a hagyományok írásba foglalására. A József-féle levél keletkezésének végső dátumául az 1080-as évszámot jelöltük meg, de teljes bizonyossággal már a XI. század közepe felé meg volt az, míg a Schechter-féle genizatöredék keletkezését a XI. század elejére tehetjük, a Jehuda Halevi-féle és a Firkovits által ismert és talált kéziratnak alapját pedig az úgynevezett József-féle levél kibővített és a khazár hagyományokra másként esetleg jobban emlékező khazár menekültek értesítése képezte. A levél kialakulásához és formájának alapjához döntő hatással volt a Chasz-daj-féle tudakozó levél, amelyet a khazár menekültek Spanyolországban egész bizonyosan megismertek és amelynek alapján József királyuk nevében az úgynevezett József-féle válaszlevelet megszerkesztették.

A szerkesztési idő azonban oly közel esik a khazár korhoz, és a régi hagyományok még oly élelenséggel élhettek a menekültek emlékezetében, hogy ha a levelek autentikus voltát tagadásba is vontuk, a bennük levő történeti adatokat kellő kritikával a tudomány számára is értékesíthetjük.⁶⁵

⁶⁵ A fent említett genizatöredékeket más alkalomkor fogjuk közzétenni.

IRODALOM.

- Abraham ibn Daud:** Sefel ha'kkabbala 46 l. Amsterdam, 1711.
- Akrisch:** Kol Mebasser, Konstantinápoly, 1577.
- Assaf:** R. Jehuda Albarceloni al iggeréth Joseph melech hákozarim, a Jeschurun c. folyóirat X. kötete héber részének 113—117-ig terjedő lapjain. Berlin, 1924.
- Bruzkus:** Der Brief eines chazarischen Jude aus dem 10 Jahrhundert. Berlin, 1924.
- Buxtorf:** Cuzari, Bazel 1660. A levélnek latin fordításával.
- Cassel:** Magyarische Alterthümer, 183—219 l. Berlin, 1848.
- Cassel:** Der Chazarische Königsbrief aus dem 10 Jahrhundert, Berlin, 1877.
- Chaszdaj Cebí:** Sibte Jákob uncure Jisrael, 162—167 l. Haifa, 1928.
- Chwolson:** Ibn Dasta stb. St. Petersburg, 1896.
- Dufremery:** Journal Asiatique 1849. számának 470 l.
- Dubnow:** Weltgeschichte des Jüd. Volkes IV. 246—266 l. és Note 3, 479—483. l. Berlin, 1926.
- Frähn:** Über die Russen und Chazaren, St. Petersburg, 1819.
- Frähn:** De chazaris: Excerpta de scriptoribus arabicis, St. Petersburg, 1821.
- Frähn:** Ibn Foszlans und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit stb. Petersburg, 1823.
- Graetz:** Geschichte der Juden V, Magdeburg, 1860.
- Harkavy:** Meassef Niddachim, St. Petersburg, 1878.
- Harkavy:** Mittheilungen über die Chazaren, Russ. Revue 1875 és 1877. év-folyamában.
- Harkavy:** Über die Bekehrung der Chazaren zum Judenthum, Russ. Revue 1877.
- Hunfalvi Pál:** Magyarország Ethnographiája, Pest, 1876.
- Jakut's** geographisches Wörterbuch II, ed Wüstenfeld Leipzig, 1924.
- Jerney:** Keleti utazás a magyarok őshelyének kutatása végett, Pest, 1851.
- Kahana:** Sifruth ha' historia 30—56. l., Warschau, 1922.
- D. Kahana:** Mekor chodas le'toldoth ha'kozarim, a Haschiloach c. folyóirat Bd. XXVIII. 523—529. l. Odessa, 1913.
- Klaproth:** Mémoire sur les Khazars, a Journal Asiatique 1823: számában.
- Kohn Sámuel:** Héber kútforrások, 10—47 l. Pest, 1881.
- Kokowzow:** Eine neue Urkunde zur Geschichte der chazarisch-byzantisch-russischen Beziehungen. Petersbrug, 1913.

